

Lidia Pac-Pomarnacka
WYŻSZA SZKOŁA BANKOWA WE WROCŁAWIU

WZORY KULTURY FIZYCZNEJ A ROLE SPOŁECZNE W GRUPACH ETNICZNYCH BAŁKANÓW: BOSZNAKÓW, CHORWATÓW, CZARNOGÓRCÓW

Abstract

The paradigms of physical culture and the social roles in the ethnic groups of Balkans: Bosniaks, Croatians, Montenegrins

Background and material. The purpose of the thesis was to explore the relationships between the social roles and the paradigms of physical culture of the different societies within the Balkans: Bosniaks, Croatians and Montenegrins for whom their ethnic identity, religious tradition, family traditions, work ethic and the political process stem from the military conflict within this part of land. **Methods.** In exploring the relation between the paradigm of physical culture of asceticism and the social role of an actor I used the theoretical concepts described by Pawlucki in „Nauki o kulturze fizycznej” (2013, 2015) and the typology of physical types by Znaniecki from „Socjologia Wychowania” (1930), where the author describes the relationships between creating physical types and social roles. I applied qualitative research and created hypothetico-deductive model. **Results and conclusion.** There is a relationship between creating physical types and social roles. Predictions of the hypothesis have been corroborated by observable data.

Key words: paradigms of physical culture, Balkans, social role
Słowa kluczowe: wzory kultury fizycznej, Bałkany, rola społeczna

„[...] im bardziej poznaję Bałkany,
tym bardziej ich nie znam. I nigdy
nie wydaję wyroków ostatecznych”
(Bilski 2011, s. 25)

WPROWADZENIE

Bałkany to region kontrastów i paradoksów. Dotyczy to zarówno materialnego dorobku kulturowego, społeczności narodowych, jak i grup etnicznych.

W kulturze fizycznej społeczności bałkańskich można wyróżnić wzory i typy cielesne wywodzące się z tradycji kulturowych, militarnych i religijnych. Badacz nie jest w stanie zinterpretować zjawisk związanych z kulturą czy tradycją, nie zapoznając się wcześniej z dziejami, które były burzliwe w tej części Europy. Dzięki temu Bałkany to jeden z najbardziej multikulturowych regionów Starego Kontynentu.

Wzory kultury cielesnej i ich związek z rolami społecznymi

Rola społeczna to zadanie, które należy podjąć i odegrać; a by to zrobić, trzeba mieć odpowiednie narzędzia. Jednym z nich są władze cielesne. Dzieje ludzkości, przemiany integracyjno-społeczne, polityczne, wojny, ale też ewolucja kulturowa sprawiły, że społeczeństwa wytworzyły pewne wzorce formacji cielesnej swoich członków. Wzory te mogą być odmienne ze względu na różne zadania społeczne. Każde zadanie wymaga określonej dyspozycji cielesnej, co oznacza, że możliwość jego wykonania zależy od wyćwiczonej struktury cielesnej. Istnieje zależność między sposobem formacji cielesnej – wyznaczanym, utrwalonym wzorem – a działaniem kulturowym, charakterystycznym dla danej roli społecznej. W artykule wyjaśniłam zależność między wzorem formacji cielesnej a rolą społeczną w wielokulturowym środowisku wybranych grup etnicznych Słowiańszczyzny Południowej (Boszniaków,

Chorwatów, Czarnogórców). Głównym celem takiego podejścia jest uświadomienie wagi tego związku (ciało – rola społeczna) oraz jego funkcjonowania w multikulturowym środowisku. Z tego powodu podjęłam próbę przyjrzenia się tej zależności z kilku możliwych perspektyw: kulturowej, religijnej, społecznej, etnicznej oraz antropologicznej.

Eksploracji dokonałam w trzech wybranych społeczeństwach: Bośni i Hercegowiny, Chorwacji i Czarnogóry. Wybrałam te trzy kraje z bałkańskiej mozaiki, ponieważ zarówno czymś się one różnią, jak i coś je łączy. Zaczniemy od uwarunkowań niedawnej historii: wymienione trzy kraje za rządów Josipa Broz-Tity wchodziły w obręb jednego tworu państwowego – Jugosławii. Badacze historii uważają, iż zarządzanie tym państwem znajdowało się „pod dominacją serbską”: „[...] panowała powszechna opinia, że Serbia spija wszystkie soki” (Bilski 2011, s. 19). Trzy wymienione kraje mniej lub bardziej intensywnie poszukiwały różnych możliwości uniezależnienia się od Serbii. W granicach każdego z nich dominuje inna grupa etniczna: w Bośni i Hercegowinie – Boszniacy¹, w Czarnogórze – prawosławni Czarnogórcy, a w Chorwacji – Chorwaci, których wiarą jest katolicyzm.

Badania cielesności w wymiarze społecznym dotyczą w większości przypadków kultury ciała jako mocy fizycznego piękna. Lidija Vujačić z Wydziału Filozofii na Uniwersytecie w Nikšiću w Czarnogórze pisze z punktu widzenia antropologa o znaczeniu fizycznego piękna we współczesnym społeczeństwie. Twierdzi, że pojęcie piękna ludzkiego ciała jest ustandaryzowane doświadczeniem lub „wyuczoną kulturą” („nauczona kultura”), która wywołuje działanie bodźców sensorycznych, rodzi pragmatyzm (Vujačić 2008, s. 108).

O mechanizmie powstawania wzorów kulturowych pisał Sztompka (2003). W społeczeństwach te same gesty mogą być inaczej rozumiane, co wiąże się z pewnymi wypracowanymi (często od pokoleń) wzorcami kulturowymi. Sztompka pisze dalej, że zachowanie, któremu przypisane jest znaczenie

czy sens, nazywamy „działaniem“ oraz że zachowanie jest związane z określonymi celami, zamiarami czy racjami. Autor wprowadza pojęcie „znaczenie wspólnie uznane” – jest to zachowanie, którego jednostka nie wymyśliła sama, a przejęła od zbiorowości, w której żyje i którą akceptuje. Zbiorowości nadają znaczenia zachowaniom charakterystycznym dla tejże, znaczenia te Sztompka (2003, s. 50) nazywa kulturowymi. W taki sposób tworzą się wzory kulturowe, gdyż kultura dostarcza pewnych scenariuszy zachowań, „mile widzianych” i akceptowalnych przez zbiorowość schematów postępowania (Sztompka 2003, s. 50).

Gdy prowadzimy rozważania na temat kultury fizycznej w tym aspekcie, uświadamiamy sobie, iż jest ona zbiorem wzorów wartości i wzorów czynności dotyczących ludzkiego ciała (Pawłucki 1994, 1996, 2013).

Jako jeden z pierwszych w Polsce swoją typologię wzorów kultury fizycznej wprowadził Znaniecki, który wyróżnił i opisał sześć typów fizycznych: geneonomiczny, higieniczny, utylitarno-fizyczny, hedonistyczny, obyczajowo-estetyczny i sportowy (Znaniecki 1973, s. 223–227). Dla wielu typologia Znanieckiego stała się punktem wyjścia do badań nad wzorami kultury fizycznej. Rozwinął tę typologię Pawłucki (1994) w swoich „Rozważaniach o wychowaniu”. Według Pawłuckiego „wychowanie do wartości ciała” to przekazywanie z pokolenia na pokolenie kulturowych wzorów w aspekcie cielesności, czyli wzorów kultury fizycznej (Pawłucki 1994). Pawłucki (1994, 1996) wyróżnia egzystencjalne, symboliczne i społeczne dziedziny kultury cielesnej. W rozwiniętej obecnie typologii Pawłucki wyróżnia egzystencjalne, symboliczne i społeczne wzory kultury cielesnej, którym przyporządkowuje biotyczne, witalne i utylitarne znaczenia wartości ciała – gdy chodzi o wzory egzystencjalne – agonistyczne, perfekcjonistyczne, estetyczno-artystyczne i mistyczne znaczenia wartości ciała, odnoszone do wzorów symbolizmu cielesnego, oraz – obyczajowo-estetyczne, hedonistyczne i obłubieńcze – odpowiadające społecznym wzorom kultury fizycznej (Pawłucki 2013).

¹ Boszniacy – mieszkańcy Bośni i Hercegowiny wyznający islam.

CEL BADAŃ

Przedmiotem badań są wzory kultury fizycznej społeczności etnicznych Bałkanów (Boszniaków, Chorwatów, Czarnogórców), przedkładane uczniom szkół włączanym w obowiązkowy program edukacji cielesnej. Zależność między wzorem kultury fizycznej a rolą społeczną jest dwojaka. Z jednej strony czynności roli społecznej, będące eksternalizacją zamiarów podmiotu działającego, wymagają wykorzystania cielesnych zasobów i sprawności – adekwatnie do przebiegu czynności (każda rola społeczna aktora wymaga określonych cielesnych dyspozycji) – z drugiej zaś działający podmiot, świadomy odpowiedzialności za powierzone mu zadania, doskonali własną cielesność (habilituje się cielesnie) według wzoru odpowiadającego roli społecznej; staje się na czas poprzedzający wejście w rolę społeczną ascetą gimnazjonu. Opisując tę relację między wzorem kultury cielesnej ascety a rolą społeczną, korzystam z wyjaśnień teoretycznych przedstawionych przez Pawłuckiego w „Naukach o kulturze fizycznej” (2013). Wcześniej o związkach między „urabianiem typów fizycznych” a zadaniami społecznymi pisał Znaniecki (1973) w „Socjologii wychowania” w 1930 r.

Celem badań jest wyjaśnienie zależności między zadaniami ról społecznych a wzorami kultury cielesnej – przedkładanymi uczniom w szkołach społeczności bałkańskich; zależności uwzględniającej tradycję religijną, obyczaj rodzinny, etos pracy oraz polityczno-militarny proces – wynikający z bałkańskiego konfliktu wojennego.

Makłowicz (2011, s. 117) powiedział: „Bałkany są jak witraż, na który trzeba patrzeć tylko całościowo, bo kiedy się wyjmie jedną gomółkę z tego witraża, to już nie wiadomo, o co w nim chodzi”.

MATERIAŁ I METODY BADAŃ

W pracy podjęto próbę eksploracji i zrozumienia znaczeń wzorów formacji cielesnej społeczeństw trzech krajów: Bośni i Hercegowiny, Chorwacji i Czarnogóry – tak do siebie podobnych i jednocześnie tak różnych. Badania poprzedzono rozpoznaniem histo-

ryczno-kulturowym regionu Bałkanów. Zachowanie się jednostki w społeczeństwie, przypisany jej status i rola zdeterminowane są przez kulturę, w której ona uczestniczy. Aby rozpoznać zatem realne wzory kultury fizycznej, należy uwzględnić ich powiązania z rolami społecznymi w aspekcie historycznym.

Eksploracja wzorów kultury fizycznej została przeprowadzona jednocześnie w społecznościach szkolnych badanych grup etnicznych oraz społecznościach osób dorosłych Bałkanów. Interesowało mnie, jakie wzory kultury cielesnej są internalizowane przez uczniów oraz czy odpowiadają one wzorom kultywowanym w ich grupach etnicznych.

Założenia teoretyczne modelu dedukcyjno-hipotetycznego

Społeczeństwa narodowe Bałkanów, składające się oczywiście z grup społecznych o swojej treści zbiorowego życia na poziomie lokalnym – zwane grupami etnicznymi właśnie, doświadczyły sytuacji polityczno-militarnych, które zagroziły podstawom materialnym i biotycznym ich egzystencji. Społeczeństwa te zostały zmuszone do zwarcia sztyku wewnętrznego oraz uzasadnienia sensu zbiorowego wysiłku koniecznością zachowania dobra narodowego. W społeczeństwach Bałkanów dokonał się swoisty zwrot ku narodowej świadomości – co wobec tendencji występujących w społeczeństwach wyzwolonych ku liberalnej demokracji – można uznać hipotetycznie za „konieczny powrót” do formacji społeczeństwa jako grupy konkretnej, czyli – niezależnie od treści życia w grupach społecznych lokalnych, a także rodzinnych – związanej z narodowym dobrem wspólnym. O społeczeństwach Bałkanów – uwikłanych w konflikt międzysąsiedzki, skutkujący międzynarodowym rezonansem politycznym – można powiedzieć, że nie było im dane przeistoczenie się w „społeczeństwa ponowoczesnej dekonstrukcji”, społeczeństwa „późnej nowoczesności”, czy społeczeństwa „ryzyka” (Pawłucki 2013). Paradoksalnie ocaliły one siebie, jako państwa narodowe i społeczności małych ojczyzn, dzięki temu, że za przyczyną ich przywódców politycznych, autorytetów moralnych oraz przywódców społeczności etnicznych zostały zmuszone ra-

dykalnie do obrony dobra osobistego i wspólnotowego.

Z socjologicznego punktu widzenia mamy więc do czynienia z eksperymentem na sobie społeczeństw Bałkanów, w którym zarówno poszczególne państwa tych społeczeństw, jak i grupy społeczne konkretne – poczuwające się do wspólnoty bytu narodowego (na każdym poziomie życia społecznego) – nakładają na wszystkich członków swych zbiorowości obowiązek dbania o tradycję, dobro zbiorowe ogólne – będące ich skarbem narodowym właśnie – jak też dobro lokalno-etniczne, wchodzące w jego skład pośrednio.

Jednocześnie społeczeństwa państwowo-narodowe Bałkanów świadome zależności swych zasobów materialnych oraz dóbr kulturowych, istotnych dla tożsamości zbiorowej, od naturalnych warunków egzystencji (bogactwo natury społeczeństw Bałkanów jest ich dobrem, ale też surowa przyroda bywa rozpoznawana jako naturalny „przeciwnik” bytowania), a zwłaszcza cielesno-fizycznych – przykładają dużą wagę do: a) sprawności fizyczno-utilitytarnej mężczyzn, zobowiązanych do przyjęcia roli społecznej „obrońców ojczyzny”, b) zdrowotności cielesnej wszystkich uczestników wspólnoty kulturowej, zobowiązanych w ramach pełnionych ról społecznych do ochrony dobra wspólnego, c) żywotności, zwłaszcza kobiet, zobowiązanych do dbałości o rozrodczą fitness – w związku z rolą macierzyńską, zapewniającą społeczności ciągłość międzypokoleniową (por. Znaniecki 1973, s. 274–275).

W kulturze fizycznej tych społeczności nowoczesnych – społeczności państw narodowych – dominują więc co najmniej trzy wzory formacji cielesnej: utilitytarno-militarny, witalny – zdrowotno-higieniczny oraz biotyczny – prokreacyjny. Można powiedzieć, że racją tych wzorów kultury fizycznej są działania egzystencjalne mające na celu ochronę zasobów materialnych społeczeństwa oraz jego dóbr kulturowych wyższego rzędu – stanowiących o dziedzictwie narodowym. Dość należy, że wzór ludyczny kultury cielesnej uzyskuje uzasadnienie swej racji w działaniach powagi trudu życia, mozołu bytowania czy także ryzyka wojowania. Po pracy każdego jest należąca zabawa (Pawłucki 2013).

W moich badaniach zatem rozpoznaniem wzorów kultury fizycznej kieruje prawo za-

leżności działań egzystencjalnych uczestników społeczeństw narodowych od ich cielesnych możliwości, a przede wszystkim podejmowania przez nich czynności doskonalenia fizycznego w aspekcie sprawnościowo-utilitytarnym, zdrowotnym i biotycznym. Obowiązek dbania o dobro zbiorowe w aspekcie materialnym i duchowym nakłada na uczestników życia we wspólnotie etnicznej i narodowej obowiązki formacji cielesnej oraz – w konsekwencji – obowiązek wychowania kandydatów ku dorosłości zapoznawania się z egzystencjalnymi wzorami kultury cielesnej. Po drugie więc – jak wspomniałam – badaniami kieruje prawo zależności wychowania fizycznego od działań nakładanych na ucznia przez grupę kulturową (za pośrednictwem nauczyciela wzorów kultury fizycznej) w perspektywie jego dorosłości społecznej, czyli od możliwości adekwatnego do zadań roli społecznej spełniania obowiązków względem grupy. Wychowanie fizyczne jako działanie przyczynowe może zmieniać cielesność ucznia bezpośrednio – przydając jego ciału stanów, dyspozycji i władz na drodze aktualnego wyzwania jego aktywności kinetycznej oraz pośredniego – na zasadzie wzbudzania w nim poczucia obowiązku samodzielnej formacji i kreacji cielesnej (por. Pawłucki 2013).

By dokonać interpretacji znaczeń wzorów kultury fizycznej w zarysach w programach szkół średnich w Chorwacji, Bośni i Hercegowinie oraz Czarnogórze, posłużyłam się typologią Pawłuckiego. W wielu dziedzinach życia, nauki zauważyć można rozwój wąskich specjalizacji, indywidualizm, nastawienie na jednostkę i jej rozwój, „rozdrabnianie się”, aby sklasyfikować coś dokładniej, ponieważ w wielu sferach prosty podział nie ma racji bytu i zjawiska XXI w. traktuje zbyt ogólnie. Dlatego w pracy zastosowałam podział wzorów kultury fizycznej najbardziej złożony strukturalnie, gdzie każdy aspekt jest rozłożony na czynniki pierwsze, co gwarantuje skrupulatne zdefiniowanie i rozpoznanie czynności cielesnych poprzez wychowanie fizyczne – tym razem w szkole średniej w trzech różniących się etnicznie i kulturowo krajach – czyli typologię wzorów cielesnych „doprecyzowaną” Pawłuckiego (2013, s. 55–57).

Prawo Znanieckiego (1973) – zależność zadań wychowawczych od przyszłych obowiązków

Prawo socjologiczne wychowania fizycznego mówi o zależności zadań wychowawczych – w tym przypadku wychowania przez wzory kultury fizycznej – od przyszłych zadań społecznych ucznia; takie wzory kultury cielesnej uczeń musi poznać, jakie zadania społeczne grupa mu wyznacza. W odniesieniu do uczniów jako dorosłych mężczyzn jest to wzór utylitarny – w związku z rolą obrońcy bytu, oraz wzór witalny (higieniczny i zdrowotny) – w związku z obowiązkiem zachowania fizyczno-zdrowotnej kondycji społeczeństwa (narodu). Ten wzór obowiązuje mężczyzn i kobiety; wszystkich członków grupy. Kobiety zaś jako matki-rodzicielki są zobowiązane do zachowania rozrodczej fitness. Celem zadania badawczego jest wyjaśnienie zależności między przyszłymi obowiązkami społecznymi uczniów a nakładanymi na nich zadaniami formacji cielesnej, którym – w zamierzeniach nauczycieli – mają podołać, a zadania te poniekąd mają umożliwić ich wykonanie. W metodologicznym znaczeniu zadanie badawcze jest weryfikacją prawa Znanieckiego. Prawo wyjaśniające zależność między przyszłymi obowiązkami społecznymi a zadaniami wychowawczymi zostało ukonkretnione w zapisie hipotezy, która mówi, że treścią wychowania fizycznego są wzory formacji cielesnej, których przyjęcie przez ucznia ma związek z „pomyślanymi” przez dorosłych jego obowiązkami względem grupy społecznej.

Na koniec opisu tego rozważania metodologicznego, jakim jest model hipotetyczno-dedukcyjny, chcę odnieść się do zagadnienia stosunku teorii do moich badań. Otóż całym procesem poznawczym kieruje ugruntowane prawo socjologiczne, które opisuje zależność przyczynową między działaniem społecznym w dorosłości – związanym z obowiązkiem względem grupy społecznej – a treścią doświadczeń kulturowych ucznia. Uczeń poznaje właśnie tylko te wzory – w tym przypadku wzory kultury cielesnej – które pozostają w logicznym związku z zadaniami wynikającymi z przyszłej roli społecznej, podjętymi w dorosłości. Innymi słowy, nie

ma przypadku w tym, jakie wzory formacji cielesnej przedkłada uczniowi nauczyciel. Jako rzecznik dobra wspólnego jest on zobowiązany do przedłożenia roli kultury fizycznej jako „naturalnej zasady materialnego bytowania” oraz „zasady obrony życia” (Pawłucki 2015). Nie ulega wątpliwości, że społeczeństwa Bałkanów zostały zmuszone do obrony bytu materialnego i obrony życia. Musiały więc umieścić w doktrynie politycznej zobowiązanie do cielesnej formacji dorosłych oraz zobowiązanie nauczycieli do przekazania tych wzorów uczniom. Społeczeństwa Bałkanów pozostają do dzisiaj w sytuacji zagrożenia bytu. Z badawczego punktu widzenia są niezwykle dogodnym przypadkiem, bo sprzyjającym weryfikacji hipotezy wywiedzionej z prawa socjologicznej teorii.

Poszczególnymi zadaniami badawczymi kierowały następujące pytania:

1. Jakie wzory kultury fizycznej dominują w społecznościach bałkańskich Bośni i Hercegowiny, Chorwacji oraz Czarnogóry?
2. Jakim rolom społecznym odpowiadają dominujące wzory kultury fizycznej w społecznościach bałkańskich?
3. Jakie wzory kultury fizycznej dominują w programach edukacyjnych społeczności bałkańskich?
4. Czy dominującym wzorom kultury fizycznej są jawnie przypisywane zadania społeczne w dorosłości?
5. Jakie wzory kultury fizycznej są przyjmowane przez społeczności religijne Bałkanów?
6. Jakie wzory kultury fizycznej są przyjmowane przez uczestników tradycyjnie kulturowanych sportów?

Schemat badań, metody i narzędzia

Warunkiem rozpoznania wzorów formacji cielesnej społeczności bałkańskich była bezpośrednia bliskość osoby badającej wobec uczestników badań. A to zakładało określoną, jakościową strategię badawczą oraz wymuszało zastosowanie adekwatnych metod i narzędzi. Natury badanych faktów społecznych nie udało się rozpoznać ilościowo i scharakteryzować liczbowo. Dlatego zastosowałam badania jakościowe. W eksploracji wyko-

rzystałam opracowania takich autorytetów jak: Babbie (2009), Lofland i wsp. (2009), Konarzewski (2000), Gibbs (2011) oraz Charmaz (2009). Badania jakościowe w swoich opracowaniach zastosowali m.in. Lipoński (2004) i Bronikowska (2013).

Posłużyłam się schematem badań etnograficznych zdefiniowanym przez Charmaz (2009) jako „rejestrujący życie określonej grupy, które wiąże się z trwałym uczestnictwem w życiu danego środowiska, społeczności lub w świecie społecznym” (Charmaz 2009, s. 33). Relja (2009a) pisze, że etnografia jako metoda badawcza w swoich początkach była wykorzystywana do eksploracji terenów dalekich geograficznie, dotyczyła badań egzotycznych, odległych kulturowo małych społeczności, a obecnie jest podstawą badań jakościowych w socjologii. O metodach stosowanych podczas badań etnograficznych pisała Černelić (2007, 2009) z Katedry Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Zagrzebskiego. Autorka zwraca uwagę, że często badania etnograficzne są nieumiejętnie krytykowane, a krytyka nie ma podłoża naukowego.

Relja i Matić (2008) z Katedry Socjologii na Wydziale Filozofii Uniwersytetu w Splicie nazywają wiek XX wiekiem skierowania zainteresowań badaczy w stronę badań jakościowych, co doprowadziło do rozwoju badań etnograficznych. Relja (2009a, b) pisała również o socjologicznych i filozoficznych podstawach w badaniach etnograficznych, podobnie jak Halmi (1995).

W pracy wykorzystałam również opracowanie Angrosino (2010), które stanowi praktyczne wprowadzenie do metodologii badań terenowych. Leburic i Kljaković-Šantić (2005) z Uniwersytetu w Zadarze piszą o etnometodologii jako relatywnie zaniedbanym i mało wykorzystanym podejściu do zagadnień współczesnych badań socjologicznych. Narzędzia stosowane przez etnometodologów to głównie obserwacja i wywiad, ponieważ zazwyczaj prośba badanych o wyjaśnienie działań mija się z celem ze względu na to, że często tych działań nie są świadomi (Angrosino 2010).

W prowadzonej przeze mnie eksploracji wykorzystałam również schemat studium przypadku, ponieważ może on tworzyć pod-

stawę do budowania teorii ugruntowanej (Babbie 2009). Zastosowałam ponadto wywiad narracyjny (rozumiejący), przez socjologów traktowany jako narzędzie głębokiej analizy, której celem jest zrozumienie życia społecznego w kontekście teorii (Babbie 2009). Konarzewski (2000, s. 79) pisze, że „studium przypadku okazuje się bezcenne, gdy interesujące nas zjawisko jest rzadkie”. Dalej czytamy, że badanym studium przypadku nie musi być pojedyncza osoba, gdyż przedmiotem teorii jednostkowej mogą być też organizacje czy stowarzyszenia.

Schemat etnografii szkolnej Rubachy (2008). Zastosowałam również schemat etnograficzny badań nad edukacją według Rubachy (2008). Ze względu na specyfikę badanego terenu nie udało się zaprezentować wszystkich jego założeń, np. nie wszystkie obiekty zostały sfotografowane, ponieważ nie dostałam na to pozwolenia. W niektórych miejscowościach badacz był bardzo podejrzany. Do niektórych z badanych miejscowości przyjeżdżają inni badacze, lecz głównym przedmiotem zainteresowań jest wojna (przede wszystkim Mostar, Srebrenica), więc fotografowanie szkoły to zjawisko rzadkie.

„Schemat etnograficzny w badaniach nad edukacją organizuje czynności badacza zmierzające do skonstruowania teorii ugruntowanej, opisującej i wyjaśniającej kulturowe konteksty funkcjonowania środowisk edukacyjnych (wychowawczych, dydaktycznych, rówieśniczych)” (Rubacha 2008, s. 318). Rubacha twierdzi, że schemat ów narzuca badaczowi formalne rygory gromadzenia danych. Autor „Metodologii badań nad edukacją” stworzył schemat etnograficzny oparty na założeniu, że rzeczywistość społeczna jest konstruowana w interakcji, w działaniu, które nie stanowi jednak odpowiedzi na bodziec, lecz złożony wytwór grup i jednostek (Rubacha 2008, s. 318). Zaobserwowane zjawisko ma swoją przyszłość, teraźniejszość i przeszłość. Badacz musi iść za zdarzeniami, szukać informacji, które pozwolą odtworzyć przebieg zdarzeń przeszłych, znajdować kolejne ogniwa, tłumaczące zaobserwowane zjawisko. Dalej Rubacha wnioskuje, że schemat etnograficzny organizuje bardziej podążanie za danymi niż ich poszukiwanie w oparciu o wcześniej sformułowane oczekiwa-

nia. „[...] ponieważ nie istnieje wzorzec, do którego można porównać dane, by ocenić ich wartość (jak np. w teście czy ankiecie), mają one zawsze status hipotetyczny do chwili, gdy wnioski na nich zbudowany nie zostanie zweryfikowany. Miara wartości zebranych danych jest więc to, czy przyczyniają się do stopniowego odtwarzania procesu społecznego, który zachodzi w badanym środowisku” (Rubacha 2008, s. 319). Zbieranie danych musi na bieżąco następować z ich weryfikacją za pomocą różnych rodzajów triangulacji (zbieranie danych np. dwiema metodami (na podstawie obserwacji i wywiadu), a następnie porównanie i łączenie wyników.

W schemacie etnograficznym Rubachy są zmienne jakościowe i z tego powodu nie można dokonać specyfikacji badanych zmiennych przed przystąpieniem do badania, a badacz na początku dysponuje tylko ramami pojęciowymi: „Badacz – jak pisze Rubacha (2008, s. 320) – nie ustala wartości zmiennych, zawsze ma do czynienia ze zmiennymi losowymi”.

Przeprowadzając analizę wyników badań nad związkami wzorów kultury cielesnej z rolami społecznymi, posłużyłam się zasadą analizy splotu kulturowego (Lipoński 2004, Bronikowska 2013).

Zakładam, że wszelkie zjawiska kulturowe, również w obrębie kultury fizycznej, tworzą układy całościowe, niemożliwe do interpretacji na podstawie wiedzy o jednym tylko składniku całości. Wykreowanie się pewnych wzorów kultury, nie tylko cielesnej, związanych również z przyjmowaną lub narzuconą rolą społeczną, z funkcjonowaniem grup etnicznych czy społeczeństw, czy też mniejszych zbiorowości, należy rozpatrywać w różnych aspektach. Powinno się dokonać analizy różnych zjawisk i procesów rozwojowych, migracji i sąsiedztwa ludności i ich obyczajów, wzorów postępowania, które ulegają kulturowo-środowiskowym przeobrażeniom, wynikającym z różnych uwarunkowań, w tym politycznych, religijnych i geograficznych. „Pełniejsze zrozumienie współczesnych procesów kulturowych wymaga podejścia interdyscyplinarnego, stąd konieczne było posłużenie się środkami zaczerpniętymi z pogranicza antropologii kulturowej, etnografii, [...] socjologii, kulturoznawstwa, his-

torii sportu i kultury fizycznej, wreszcie filozofii sportu” (Bronikowska 2013, s. 16).

W pracy podjęto próbę odkrycia i zrozumienia wzorów postępowania trzech społeczeństw: Boszniaków, Chorwatów i Czarnogórców – tak do siebie podobnych i jednocześnie tak różnych – w obszarze ciała i kultury z nim związanej. Aby przybliżyć kulturowo badany obszar, dokonałam zarysu historii regionu z zaznaczeniem jego sfery kulturowej, mającej wpływ na współczesny obraz analizowanych społeczeństw. Zachowanie się jednostki w społeczeństwie, przypisane jej miejsce czy też rola, determinuje kultura, w której funkcjonuje. Aby zbadać konkretne przykłady wzorów w zakresie kultury fizycznej, należało więc przeanalizować ich kulturowe oraz historyczne zależności.

Lipoński (2004, s. 38) twierdzi, że zasada analizy splotu kulturowego zakłada zestawienie narzędzi badawczych czerpanych z dotychczasowych metod etnologii, dzięki którym przyjrzenie się problemowi czy danemu zjawisku zagwarantuje najskuteczniejsze ich zbadanie. Badacz uważa, że proporcje stosowanych środków będą się zmieniać dynamicznie, nie zaś zakładać sztywny i niezmienny szlak metodologiczny. Bronikowska (2013, s. 39) definiuje ją następująco: „Opiera się na wykorzystaniu celowo dobieranych narzędzi badawczych z wcześniej już istniejących metod etnologicznych, aby zagwarantować najskuteczniejsze zbadanie podjętego problemu z różnych perspektyw.

Dużą wagę należy przywiązać do założeń antropologii kultury. Wzory kultury fizycznej należy rozpatrywać jako jeden z elementów kultury ogólnej człowieka. Antropologia kulturowa postrzega człowieka jako twórcę kultury i jednocześnie jej użytkownika oraz przekaziciela w ujęciu holistycznym, „zgodnie z którym należy badać wzajemne powiązania wszystkich sfer życia ludzkiego, by móc prawidłowo badać człowieka” (Salzman i Rice 2009, s. 258).

Metoda doboru podmiotów i osób badanych

Rubacha (2008, s. 321) zakłada dobór teoretyczny, czyli nielosowy celowy. Dalej instruuje, że najpierw wybiera się środowisko badania, np. szkoły.

Etnograficzne rozpoznanie wzorów kultury fizycznej prowadziłam w szkołach reprezentatywnych dla trzech kultur. Były to:

- a) Gimnazija Mostar, Mostar, Bośnia i Hercegowina,
- b) OS Antuna Augustinčića, Zaprješić, Chorwacja,
- c) Srednja Škola Ban Josip Jelačić, Zaprješić, Chorwacja,
- d) JU Srednja mješovita škola 17. Septembar Žabljak, Czarnogóra,
- e) Srednjoškolski centar Srebrenica, Bośnia i Hercegowina.

Część badanych szkół jest profilowana. Specyfika edukacji w Bośni i Hercegowinie, Chorwacji oraz Czarnogórze sprzyja rozwojowi szkół profilowanych; ze względu na wysoki procent bezrobocia cieszą się one większą popularnością, do tego stopnia, że w pewnym momencie w Chorwacji wprowadzono zapis w ustawie o tym, że każda średnia szkoła musi posiadać co najmniej jedną klasę o profilu ogólnym.

Wywiadu narracyjnego udzielili mi nauczyciele wychowania fizycznego z co najmniej 15–20-letnim doświadczeniem edukacyjno-szkolnym. W ten sposób zdobyłam wiedzę na temat przekazywanych uczniom w przeszłości i obecnie wzorów kultury fizycznej (jakie to były wzory, czy są ciągle te same, czy zmiana polityczna, militarna, obyczajowa, jakiej doświadczają dorośli w związku choćby z zagrożeniem bytu zbiorowego, mogła wpłynąć na zmianę treści programu edukacji fizycznej, a więc zmianę wzorów).

Wywiad przeprowadziłam również z byłymi uczniami wskazanymi przez ich dawnych nauczycieli wychowania fizycznego – osobami już dorosłymi, społecznie ukształtowanymi, a pełniącymi ważne zadania, liderami różnych grup czy osobami cieszącymi się autorytetem, ale także zwyczajnymi uczestnikami życia rodzinnego, włączającymi się w życie społeczności lokalnych. Respondentami były zatem osoby dorosłe, uczęszczające co najmniej 10–12 lat temu do szkół gimnazjalno-licealnych, z których wynieśli określoną znajomość wzorów kultury cielesnej. Opiniodawcami były również osoby, u których szukałam odpowiedzi związanych z pytaniami badawczymi, czyli trenerzy, przewodnicy, byli żołnierze, pracownicy muzeów oraz badacze kultury. Łącznie wywiadu narracyj-

nego, z których każdy trwał od 2 do 3 godzin, udzieliło mi 32 respondentów.

WYNIKI

Zależność wzorów kultury fizycznej w edukacji od ról społecznych w dorosłym życiu rodzinnym, społecznym i religijnym

Za czasów Jugosławii ważną rolę w powstawaniu i wypełnianiu wzorów kultury fizycznej odgrywał system kultury fizycznej stworzony przez Josipa Broz-Titę. Krstić (2014, s. 6) napisał: „12 aprila 1946. godine, u svojoj 54. godini piše Zdenki, trećoj, ali nevečanoj ženi: ja sada ustajem u 6 sati ujutru i jašem svakog dana. Danas sam počeo da igram tenis, jer sam postao suviše trom”². To, że Josip Broz-Tito dbał o swoją physis, również dawało przykład obywatelom, dla wielu Tito był autorytetem w większości dziedzin życia.

Bardzo oryginalną formą obdarowywania wielkiego przywódcy przez społeczeństwo jugosłowiańskie była „Sztafeta Tity”, od 1957 r. nazywana „Sztafetą Młodzieży”, w której młodzież (zarówno chłopcy, jak i dziewczęta) oraz żołnierze i „siłacze” („fiskulturnici”), zmieniając się w różnych miejscach, przekazywali sobie ręcznie wykonaną pałeczkę sztafetową najczęściej w kształcie pochodni, w której znajdowała się zwinięta kartka urodzinowa dla Towarzysza Tito (Čolović 2005, s. 137). Sztafety te dzieliły się na główne (6 sztafet republik: chorwacka, serbska, bośniacka, macedońska, słoweńska, czarnogórska) i lokalne (10 innych organizowanych w zależności od aktualnej sytuacji politycznej). Do roku 1956 Tito przyjmował pałeczkę sztafety osobiście, od ostatnich niosących, a lokalne były przyjmowane przez przedstawicieli władzy w oddziałach i potem przesyłane do Belgradu.

Sztafeta niosła swoją symboliką polityczną wartość: dotyk jak największej liczby osób

² „12 kwietnia, w swoje 54. urodziny, w liście do Zdenki, trzeciej, ale nieślubnej partnerki pisze: Wstaję o godzinie 6 rano i jeżdżę codziennie konno. Dziś zacząłem grać w tenisa, bo zrobiłem się bardzo ociężały” – tłum. własne.

stanowił symbol więzi między przywódcą a narodem. W 1945 r. było 12 500 niosących, a trasa wynosiła 9000 km. W 1955 r. było 1 400 000 niosących, a trasa miała długość 96 000 km. Ostatnia „Sztafeta Młodzieży” odbyła się w 1987 r.

Manifest Komunistycznej Partii oraz Program Związku Komunistów Jugosławii

Jak w większości krajów socjalistycznych, tak również w Jugosławii, powszechnie dostępny był „Program Związku Komunistów Jugosławii” (Savez komunista Jugoslavije). Jego wstęp stanowiła treść „Manifestu partii komunistycznej” Marksa i Engelsa, czyli deklaracja programowa Związku Komunistów (niemieckiej partii komunistycznej), w której zostały wyłożone zasady tzw. socjalizmu naukowego. Druga część zawierała program Związku Komunistów Jugosławii (KPJ). W części pt. „Sistem vaspitanja i obrazovanja”³, odnajdujemy kierunek rozwoju i cele „naszego kraju socjalistycznego”, by stwarzały w najwyższym stopniu materialne i kulturowe dobra i budowały socjalistyczne stosunki społeczne (Manifest... 1952, s. 286). Jednym z podstawowych celów nauki i wychowania są m.in.: „poboljšavanje fizičkog zdravlja, naročito razvijanjem fizičke kulture i telesnog vaspitanja kao uslova za normalan stvaralački život”⁴ (Manifest... 1952, s. 286).

„Modeli fizičke kulture”

W kulturze fizycznej społeczeństwa jugosłowiańskiego bardzo istotną rolę odgrywały zaszyty naukowe „Modeli fizičke kulture” („Wzory kultury fizycznej”). Wydawane były przez działającą od 1975 r. organizację Republikańską samouprawną interesna zajednica fizičke kulture Hrvatske⁵. Organizacja ta miała

³ dosł. „System kształcenia i wychowania” – tłum. własne.

⁴ „poprawa zdrowia fizycznego, w szczególności poprzez rozwój kultury fizycznej i wychowania fizycznego jako niezbędnego warunku do normalnego, kreatywnego funkcjonowania” – tłum. własne.

⁵ „Samorządna Republikańska Wspólnota na rzecz Kultury Fizycznej w Chorwacji”.

na celu krzewienie wartości kultury fizycznej wśród ludu, głównie pracującego (Turković 2000, s. 8). Tematyka poruszana w zeszytach dotyczyła różnych zagadnień związanych z kulturą fizyczną, takich jak np.: podstawy nowych wzorów rozwoju kultury fizycznej i samorządowej organizacji sportu, związku społeczno-ekonomiczne w odniesieniu do kultury fizycznej, sport dzieci i młodzieży, powoływanie towarzyszy i szkół sportowych w wychowawczo-edukacyjnych placówkach, towarzystwa sportowe w szkołach i na uniwersytetach, status społeczny i robotniczy sportowców.

Głównym celem przedstawionym w zeszytach było wyjaśnienie wzorów postępowania w kulturze fizycznej i sporcie, co odnosiło się zarówno do uczestnictwa w kulturze fizycznej dzieci w szkołach, zawodowych sportowców, jak i robotników; np. w „Svezak br. III” znajdujemy temat: „Podsystem: aktywność fizyczna w procesie pracy” (Savić 1987).

„Uvodno tjelesno vježbanje se provodi s ciljem brže adaptacije organizma na profesionalne napore u toku tehnološkog procesa. Osnovna karakteristika ovog programa je povećanje općih i izvršnih sposobnosti radnika, 10 minutnim aktivnostima (sadržajima) sportske rekreacije prije svakodnevnog početka rada, zbog potreba što bržeg uvođenja u proces rada, kao i sprečavanja eventualnih povreda na radu koje su zbog nepripremljenosti organizma sve učestalija u 1. radnom satu”⁶ (Savić 1987, s. 60).

W późniejszym okresie, już po rozpadzie Jugosławii, „Zeszyty” przestały być wydawane, a prace naukowe zwracały uwagę na rekreację sportową w miejscu pracy, jako niezbędną na skutek potrzeb współczesnego

⁶ „Wprowadzenie ćwiczeń rozgrzewających ma na celu szybszą adaptację organizmu do profesjonalnego wykonywania zadań robotniczych w procesie technologicznym. Podstawowym założeniem programu jest podnoszenie poziomu ogólnych i wykonawczych zdolności, 10-minutową aktywnością sportowo-rekreacyjną poprzedzającą codzienny proces pracy, w celu szybszego wdrożenia się w ów proces i zapobiegania ewentualnym wypadkom przy pracy, do których najczęściej dochodzi w pierwszej godzinie pracy na skutek nieprzygotowania organizmu” – tłum. własne.

człowieka formę aktywności w czasie wolnym (Andrijašević 1996, s. 1).

Związek Pionierów Jugosławii a kultura fizyczna

Na kulturę fizyczną w procesie kształcenia dzieci i młodzieży w krajach socjalistycznych duży wpływ miały państwowe organizacje. Taką organizacją był Związek Pionierów Jugosławii (Savez Pionira Jugoslavije – SPJ). Synonim tej nazwy stanowiło określenie „pionierzy Tity”. Był to system organizacji dzieci w Jugosławii, tworzony przez sieć oddziałów „pionierskich” znajdujących się na terenie kraju. Powstanie tej organizacji proklamowano na I Antyfaszystowskim Kongresie Młodzieży Jugosławii, który odbył się w Bihaciu w 1942 r. (Suljević 1976, s. 31). Związek odgrywał bardzo dużą rolę w procesie kształcenia i wychowania w byłej Jugosławii, a kwalifikuje się jako społeczno-polityczna organizacja. W praktyce służył egzaltacji dziedzictwa narodowo-wyzwoleńczej walki oraz oddawaniu czci osobie Josipa Broz-Tity i jego czynom, zgodnie z planem rozwoju kultu jednostki. Związek Pionierów wpisywał się w ogólnonarodową obronę i społeczną samoobronę (ONO i DSZ) (Bukša 1987, s. 81).

Wśród pionierów ważną rolę odgrywała kultura fizyczna – przeciw początkową ideą powstania Związku Pionierów były potrzeby militarne. „Nowożytny ruch wychowania fizycznego i sportu uwikłany został od zarania w programy budowania podstaw bytu narodowego krajów Europy i Ameryki, a tam gdzie [...] walki społeczne sprzęgnięte zostały z walką o wyzwolenie narodowe, hasła niepodległościowe zrosły się na trwałe z programami rozwoju wychowania fizycznego i sportu [...]” (Krawczyk i Dziubiński 2011, s. 255). Tak było w przypadku SFRJ, gdzie dzieci poprzez m.in. kulturę fizyczną utożsamiały się z krajem i jego ideami, pobudzano w nich ducha walki, wspierały partyzantów, by potem samemu partyzantom się stać lub w późniejszym okresie – żołnierzami, by bronić ojczyzny. To wzór utylitarny Znanieckiego (1973). Związek pionierów to tak naprawdę program higieny społecznej, program zawierający w sobie wzór utylitarny, związany z potrzebami militarnymi.

Pawłucki (2013) pionierską odznakę nazwałby „znaczkami władzy”, która miała kontrolę nad ciałami dzieci i młodzieży ówczesnej Jugosławii. Następnie, śledząc tok naukowy Pawłuckiego, wnioskować możemy, że ów system titowski kształtował dzieci i młodzież w zakresie kultury fizycznej jako przyszłych kandydatów, a raczej wychowanków, gotowych do obrony kraju lub do wspólnej pracy. Pawłucki (2013, s. 13) dalej pisze, iż „można przyjąć hipotetycznie, że uczestnictwo w kulturze fizycznej obejmuje tym większe rzesze społeczeństwa, im bardziej jest ono kontrolowane przez ideologicznych przywódców”. Josip Broz-Tito był właśnie tymże.

W roku 1946 w Belgradzie wydano podręcznik „Ručni rad i fiskultura u pionirskoj organizaciji”⁷ (Milanović 1946). Został on przeznaczony dla liderów pionierskich jako pomoc w przygotowaniu codziennych aktywności, by były weselsze, ciekawsze i wywierały korzystny wpływ na młodych adeptów. Stworzono ów podręcznik, ponieważ pionierscy liderzy niewystarczająco doceniali kulturę fizyczną oraz prace ręczne – bardzo ważną część działalności kulturalno-oświatowej, która nie powinna być odsuwana na dalszy plan (Milanović 1946, s. 3). Kadra, to co pewne, miała zapał. Ze względu na II wojnę światową wielu pionierskich liderów miało ukończone zaledwie cztery klasy szkoły podstawowej, byli niedoświadczeni, nie posiadali wiedzy z zakresu kultury fizycznej, i to właśnie by im pomóc, został opracowany ten podręcznik, który okazał się jednocześnie efektem uznania dla roli społecznej nauczycieli-liderów, a jego założeniem było ich wsparcie.

W części poświęconej fiskulturze, można przeczytać, że „fiskultura kao važan deo opšteg vaspitanja, treba bezuslovno i u pionirskoj organizaciji da zauzme ono mesto koje joj po važnosti zadatka pripada”⁸ (Milanović 1946, s. 55).

⁷ „Prace ręczne i fiskultura w pionierskich organizacjach” – tłum. własne.

⁸ „fiskultura jako ważna część wychowania w ogóle musi bezwarunkowo w pionierskiej organizacji zająć miejsce, które ze względu na wagę wypełnianych zadań, teź się należy” – tłum. własne.

Wzory kultury fizycznej a wojna w byłej Jugosławii. Ich wpływ na wypełnianie się wzoru fizyczno-utilitytarnego. Wzory, które wytworzyły się w Jugosławii, były wykorzystywane przez wielu już nie jako członków społeczeństwa jugosłowiańskiego, ale jako serbskiego, chorwackiego, boszniackiego, czarnogórskiego. Zadanie społeczne uległo transformacji, ale wzór kultury fizycznej (utilitytarny) pozostał. Według Znanięckiego (1973, s. 225) grupom bez trudu przychodzi obudzić w swych członkach nienawiść do podobnej obcej grupy, czego dowodzą przykłady wojen, walk kulturalnych między stykającymi się narodowościami lub nowoczesnych walk klasowych.

Doświadczenia wojny a cielesne aktywności kobiet i dziewcząt w Bośni i Hercegowinie – wzór utilitytarny

Wojna i jej okrucieństwa znacząco wpłynęły na życie wszystkich mieszkańców kraju, w tym na wiele kobiet i dziewcząt. Wielu sportowców i sportsmenek na przekór ograniczeniom i trudnościom próbowało zachować poczucie tożsamości i namiastkę przedwojennego życia. Wykonywali ćwiczenia fizyczne w miarę możliwości, głównie w nocy, pośród ruin i w piwnicach. Części z nich udało się uciec z oblężonego miasta i wziąć udział w zawodach w innych krajach. Niewiarygodne jest to, że w czasie wojny zawodnicy z Bośni i Hercegowiny uczestniczyli w igrzyskach olimpijskich w Barcelonie (10 zawodników w 6 dyscyplinach). Wielu z nich z pomocą światowych organizacji sportowych wyjechało do zaprzyjaźnionych krajów, by kontynuować treningi często z pomocą państwowych organizacji sportowych.

Rekreacyjne aktywności fizyczne cieszyły się zainteresowaniem kobiet w każdym wieku w rozdartym przez wojnę Sarajewie. Kobiety organizowały spotkania w małych grupach, aby razem ćwiczyć w swoich mieszkaniach czy piwnicach, gdzie było bezpieczniejsze niż na zewnątrz. Wykonywały ćwiczenia aerobowe oraz gimnastykę leczniczą, ponieważ było to niezbędne do zachowania „fit” oraz zdolności do szybkiego poruszania się i zwinności, a także by radzić sobie z fizycznymi wyzwaniami stawianymi przez nową rzeczywistość (Ibrahimovic-Gafic 2011, s. 229).

Kobiety z Sarajewa po latach twierdzą, że ćwiczenia, wspólne spotkania i dyskusje na temat bezpieczeństwa ćwiczeń, pomogły im przetrwać wojenną zawieruchę.

Pawłucki (2013) pisze o wykorzystaniu sprawności fizycznej zdobytej ze względu na wymogi systemu, które przydają się (w tym przypadku mieszkankom Sarajewa – przyp. aut.) w walce o własne przetrwanie. Dalej Pawłucki zaznacza, że osiągnięcie doskonałości fizycznej pozostaje trudem samym w sobie w pokonywaniu oporu natury własnej cielesności, by „swoją sprawność wykorzystywać w zadaniach pracownika i – na wszelki wypadek – bojownika obrońcy” (Pawłucki 2013, s. 13).

Wychowani w „systemie jugosłowiańskim” sarajewianie wykorzystali i dalej pielęgnowali swoje umiejętności i potencjał fizyczny, tu odgrywający rolę utilitytarną (bojowniczo-obronną).

Wpływ doświadczeń wojennych na formy zabaw dziecięcych (krzywe zwierciadło wzoru utilitytarnego)

Wzór utilitytarny wypełniany przez członków społeczeństwa jugosłowiańskiego znalazł odzwierciedlenie w zabawach dziecięcych, szczególnie podczas wojny w latach 90. Dzieci bawią się w to, co widzą, obserwują otaczający ich świat, słuchają rozmów rodziców, powtarzają pewne wzory, często przekazywane im nieświadomie przez społeczeństwo, rówieśników, szkołę czy właśnie rodziców. Gdy dzieje narodu przepełniają wojny i bolesne wspomnienia – jak w przypadku narodu chorwackiego – w dziecięcych zabawach wojennych jako przeciwnicy pojawiają się przedstawiciele wojsk. Na stałe i zawsze tacy sami są tylko Chorwaci, którzy nieprzerwanie muszą się bronić i walczyć „o swoje”, a na przestrzeni dziejów zmienia się agresor. Druga wojna światowa włącza do dziecięcych zabaw partyzantów, usataszy, czetników i znów Szwabów, a w czasie wojny lat 90. jako przeciwnicy Chorwatów na pierwszy plan wysuwają się Serbowie.

Po wojnie toczącej się w latach 90. podobne sytuacje miały miejsce nie tylko w Chorwacji, ale też w Bośni i Hercegowinie oraz Serbii. Niektóre skutki dziecięcych zabaw wojennych były bardzo drastyczne. Jeszcze

w czasie wojny w Zagrzebiu widziano dzieci, które bawiły się w wojnę na ulicach między zaparkowanymi samochodami i drzewami na skwerach i w parkach. Kłóczyły się, ponieważ wszystkie chciały należeć do gwardii chorwackiej, zwłaszcza chłopcy. Wszyscy chcieli być gwardzistami chorwackiej armii, nikt czetnikiem czy członkiem wojska jugosłowiańskiego. Zazwyczaj więc najmłodszy był mianowany serbskim oficerem, który po każdej przez Chorwatów wygranej bitwie dostawał bity – był kopany, czasem zrzucany z wysokości i szarpany za włosy.

Dzieciom tak zapadały w pamięć historie opowiadane przez rodzinę i przyjaciół, że traktowały je jako niepodważalny wzór postępowania. Nie mogły się nadziwić, że za poprawne w ich mniemaniu postępowanie – są karane.

Mimo zakończenia wojny trwającej w latach 90. w społeczeństwach: chorwackim, boszniackim i czarnogórskim (w gazetach, na portalach internetowych, ale też w telewizyjnych debatach) pojawia się zagadnienie powrotu przedmiotu „ONO i DSZ”⁹ do szkół. Jednakże nie dochodzi jeszcze do konkretnych działań. Na wielu portalach internetowych, zarówno bosniackich, chorwackich, jak i czarnogórskich¹⁰, przeczytać można wypowiedzi świadczące o tym, że pokolenie pamiętające Jugosławię było do przedmiotu „PO” przywiązane, i uważa, że przedmiot ów powinien wrócić do szkół. Członkowie postjugosłowiańskich społeczeństw zdają sobie sprawę, jakie korzyści utylitarne przynoszą szkolenia z tego przedmiotu, że przysposobienie obronne stanowi gimnazjon roli społecznej obrońcy narodu. Potrzebny jest więc wzór formacji cielesnej, aby rolę bojownika-obrońcy narodu odegrać. Za czasów Jugosławii programy szkół średnich uwzględniały przysposobienie obronne – jego treści były realizowane przez wspomniany przedmiot „ONO i DSZ”

⁹ ONO – Opšte narodna odbrana, DSZ – Društvena samozaštita (dosł. „Obrona ogólnonarodowa” i „Społeczna samoobrona” – przedmiot szkolny, odpowiednik przysposobienia obronnego).

¹⁰ np: <http://poskok.info/wp/vratimo-predmet-obrana-i-zastita-u-skole/>; <http://037ks.com/2014/05/odbrana-i-zastita/>; <http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1611-predvojnica-obuka-odbrana-i-zastita>).

czy „Odrana i zaštita”¹¹. Ówczesny system edukacyjny zakładał przekazywanie wzorów utylitarnych w szkołach. Przedmiot dotyczył obrony osobistej oraz obrony kolektywnej, ochrony prewencyjnej oraz sposobów przetrwania w określonych sytuacjach. Uczniowie zdobywali wiedzę o tym, jak zachować się w czasie powodzi, pożaru czy trzęsienia ziemi, jak udzielić pierwszej pomocy, opatrywać rannych, unieruchamiać złamane kończyny, jak wykonać sztuczne oddychanie itd. Uczono ich, jak przeżyć, ale również jak zachować swoje człowieczeństwo i jak pomagać innym. Za czasów Jugosławii wydanych zostało wiele podręczników dla uczniów szkół średnich, np. „Odrana i zaštita I: udžbenik za I razred srednjih škola” (Vučinić 1979).

Wraz z rozpadem SFRJ przedmiot opuścił klasy szkolne. W badanych krajach nie istnieją specjalnie powołane urzędy kultury fizycznej. W Chorwacji kultura fizyczna i edukacja objęta jest zwierzchnictwem Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa i Sportu (Ministarstvo znanosti i obrazovanja i sporta Republike Hrvatske), w Bośni i Hercegowinie – Ministerstwa Szkolnictwa, Nauki, Kultury i Sportu (Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport), w Czarnogórze – Ministerstwa Oświaty i Sportu (Ministarstvo Prosvjete i Sporta).

Jednakże nie wszyscy nauczyciele – przewodnicy kandydatów ku dorosłości – są świadomi wagi przedmiotu „PO”. Zamiast patrzeć w przyszłość i ewentualne bezpieczeństwo uważają, że: „Koncepcja utylitarna nie jest do niczego potrzebna, bo wojna się skończyła, wywalczyliśmy naszą Chorwację, weszliśmy do Unii Europejskiej i dalecy jesteśmy od walki” – twierdzi M.M., nauczycielka wychowania fizycznego z Chorwacji. Dalej uważa, że wystarczy, że czasy Jugosławii „tresowały” ją i jej rodziców, i że ona tego wzoru dzieciom nie przekazuje. Dodaje, że wystarczy, że rodzice jej wychowanków przeżyli traumę wojny, i nie wyobraża sobie obecnie zajęć „z rzucania granatem”. M.M. przestrzega cel wychowania fizycznego jako zapobieganie krzywiznom kręgosłupa i otyłości oraz po prostu „dbania o zdrowie”.

¹¹ „Obrona i ochrona” – tłum. własne.

Wzory kultury fizycznej w programach wychowania fizycznego szkół Bośni i Hercegowiny, Chorwacji i Czarnogóry

Jedną z podstawowych funkcji edukacji jest rekonstrukcja, czyli odtwarzanie kultury uniwersalnej i narodowej, w wyniku czego treścią edukacji są wzory kulturowe, a w przypadku wychowania fizycznego – wzory kultury fizycznej (Frołowicz 2005, s. 41). Szkoła jako instytucja – poza rodziną – swoim znacznym potencjałem wpływa na życie młodych ludzi. Kultura fizyczna jako przedmiot w programie szkoły odgrywa istotną rolę w kreowaniu pozytywnego spojrzenia dzieci i młodzieży w różnym wieku na codzienną aktywność cielesną.

Nazwa szkolnego przedmiotu wychowania fizyczne w badanych krajach brzmi:

a) w Chorwacji – „tjelesni odgoj” (dosł. „wychowanie cielesne”);

b) w Czarnogórze – „fizičko vaspitanje” (dosł. „wychowanie fizyczne”);

c) w Bośni i Hercegowinie – tu funkcjonują trzy języki urzędowe: bośniacki, serbski, chorwacki: w jęz. bośniackim i chorwackim – „tjelesni odgoj”, w serbskim – „fizičko vaspitanje”.

Zorientowanie programu edukacyjnego na określone wartości jest swego rodzaju deklaracją ideową (Frołowicz 2005, s. 44), dlatego w trakcie badań analizowano głównie treści programowe pod względem ich wartości aksjologicznej.

Programy przedmiotu wychowanie fizyczne trzech badanych krajów są strukturalnie różnie zapisane, dlatego w pracy przeprowadzono osobną analizę programów szkolnych, w przypadku:

a) Czarnogóry: „Predmetni program FIZIČKO VASPITANJE, I, II, III i IV razred opšte gimnazije”, pod red. Radojicy Marušić, wyd. Republika Crna Gora, Ministarstvo Prosvjete i Nauke, Zavod za Školstvo, Podgorica 2013;

b) Bośni i Hercegowiny: „Nastavni plan i program na hrvatskome jeziku za gimnazije u Bosni i Hercegovini”, pod red. Ante Pavlovicia, wyd. Ministarstvo obrazovanja, znanosti, kulture i sporta, Travnik 2013, (s. 403–422, s. 485–486);

c) Chorwacji: „Nastavni plan i program. Tjelesna i zdravstvena kultura”.¹²

¹² http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/tjelesni.pdf

Czarnogóra

Wzory egzystencjalne kultury fizycznej biotyczne i witalne przekazywane są w zajęciach o tematyce lekkoatletyki, piłki koszykowej, siatkowej i ręcznej. Lekcje wychowania fizycznego w tym przypadku mają na celu pobudzenie ogólnej chęci do ruchu, rzeźbienia ciała, wzmagania fizycznej sprawności.

O obecności wzorów witalnych (zdrowotnych) świadczy użycie przez autorów programu – oprócz słowa zdrowie („zdravlje”), słów: sprawność, wydolność, witalność, fitness, profilaktyka, higiena, czystość, bezpieczeństwo i choroba oraz określeń pokrewnych (Frołowicz 2005, s. 43). Przykładem jest jeden z celów operacyjnych w tematach:

– „fudbal” (piłka nożna):

„Učenik/ca treba da (Učeñ/nnica povinien/nnica):

– razvija higijenske navike i njeñuje pravilan odnos prema korišćenju i čuvanju sportskih objekata i sportske opreme (kształtować nawyki higieny i pozytywny stosunek do korzystania i dbania o objekty i sprzęt sportowy)” (mne, s. 5),

– „razvija snagu, brzinu, koordinaciju, preciznost i sprtnost (doskonali siłę, szybkość, koordynację, dokładność i zwinność)” (mne, s. 18)¹³,

Wzory symboliczne kultury fizycznej; agonistyczne – w związku z rolą sportowca, sportowca olimpijczyka, ale też trenera:

– „dostigne što veći nivo tehnično – taktičkih znanja iz odbojke (opanuje jak najviše zasad tehnično-taktycznych w piłce siatkowej)” (mne, s. 20),

¹³ Wszystkie cytaty dotyczące programu nauczania pochodzą z: Czarnogóra – „Predmetni program FIZIČKO VASPITANJE, I, II, III i IV razred opšte gimnazije”, pod red. Radojicy Marušić, wyd. Republika Crna Gora, Ministarstvo Prosvjete i Nauke, Zavod za Školstvo, Podgorica, 2013; Chorwacja – „Nastavni plan i program”, http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/tjelesni.pdf; Bośnia i Hercegowina – „Nastavni plan i program na hrvatskome jeziku za gimnazije u Bosni i Hercegovini”, pod red. Ante Pavlovicia, wyd. Ministarstvo obrazovanja, znanosti, kulture i sporta, Travnik, 2013, s. 403–422, s. 485–486). W dalszej części pracy po cytatach umieszczono w nawiasach kody krajów: mne – Czarnogóra, hr – Chorwacja, bih – Bośnia i Hercegowina oraz numer strony dokumentu.

Wzory symboliczne: estetyczno-artystyczne wyraźnie odznaczają się w programie. Wzory te realizowane są głównie w temacie: „Ritmika i ples” (dosł. „Rytmika i taniec”). Jako przykłady wymienić można cele operacyjne:

„Uczeń/ca treba da (Uczeń/nnica powinien/nnia):

– razvije smisao za estetsko i ritmičko kretno izražavanje (rozvijajć poczucie estetiki i ritmu poprzez ruch),

– razvije smisao za kreativan ritmički kretni izraz (rozvijajć kreatywność w wyrażaniu siebie poprzez ruch)” (mne, s. 7).

Wzory symboliczne: perfekcjonistyczne. Widać powiązanie znaczeń tych wzorów z rolą artysty cyrkowca; głównie zawierają się w temacie „Sportska gimnastika” („gimnastyka sportowa”):

„Uczeń/ca treba da (Uczeń/nnica powinien/nnia):

– ovlada tehnikom elemenata akrobatike (poznać techniki elementów akrobatyki (mne, s. 7),

– usavrši elemente akrobatike (doskonałić elementy akrobatyki)” (mne, s. 10).

W programach szkolnych dla czarnogórskich szkół średnich zajęcia wychowania fizycznego poświęca się tematowi „Ritmika i ples” na przekaz tradycyjnych narodowych wartości. Tańcem narodowym Czarnogórców jest kolo. Ów przekaz i pielęgnację tradycji tańca zauważa się głównie w „Sadržaj i aktivnost” oraz w „Socijalizacijski ciljevi” na wszystkich czterech poziomach nauki.

W programie dla klasy pierwszej czytamy: „uczniowie poznają narodowe tańce kolo: „Młoda chłopino», «Piękna – piękna», «Użycka Czarująca Vranianka», (mne, s. 7). W klasie drugiej poznają narodowe tańce kolo: «Szkaljarskie kolo», «Skopska Czarnogóra», «Morawiec»” (mne, s. 11).

W klasie trzeciej poznają narodowe tańce kolo: „Baw się chłopino”, „Buniewackie kolo chłopięce”, „Erskie kolo” (mne, s. 16). W klasie czwartej natomiast poznają narodowe tańce kolo: przerobić co najmniej 5 rodzajów (mne, s. 21). W tym przypadku nauczyciele zazwyczaj wybierają przynajmniej naukę jednego kolo z regionu (np. w Kotorze będzie to „Bokeljsko kolo”, a w Užycach – „Užička čarlama Vranjanka”).

Wzory utylitarne, niosące praktyczną korzyść, ale też związane z rolą np. obrońcy, żołnierza, zawarte są m.in. w temacie „Bori-lački sportovi” („sporty walki”) oraz karate.

Wzory zdrowotne, czyli związane z przekazem wartości zdrowotnych, można odnaleźć między wierszami w temacie „Bori-lački sportovi” („sporty walki”).

Z.V., nauczyciel z Źabljaka, twierdzi, że „najważniejsze w życiu człowieka jest zdrowie i że jeśli nie ma zdrowia – nie ma nic”. To stara się wpajać swoim uczniom. Uważa, że programy szkolne za mało podkreślają znaczenie wzorów zdrowotnej kultury fizycznej.

Według Z.V. nie ma potrzeby zawierania czy uwypuklania wzorów kultury fizycznej w programach, bo przecież nauczyciel intuicyjnie powinien wiedzieć, co z uczniem robić. Z.V. o wzorach utylitarnych nie chce się wypowiadać, przypomina, że za czasów Jugostawii istniał przedmiot Opšte narodna odbrana i Društvena samozaštita¹⁴, obecnie go nie ma i Z.V. twierdzi, że to wielka strata dla uczniów.

Pawłucki (2015, s. 176–177) nazwałby Z.V. „nauczycielem zdrowia”, który „wyprowadzi się ze społeczności, wobec której spełnia kulturową posługę w znanym mu paśmie kulturowej rzeczywistości” (w tym przypadku w obszarze kultury zdrowotnej), „i dla której otacza troską swego ucznia”.

Bośnia i Hercegowina

Sam tytuł dokumentu: „Područje tjelesne i zdravstvene kulture”¹⁵ wskazuje, iż kultura fizyczna jest nierozdzielnie połączona z kulturą zdrowotną. Obie kultury są na tyle ze sobą związane, że tytuł już mówi o wartościach zdrowotnych, jakie niesie ze sobą kultura fizyczna. Już we wstępnych informacjach do dokumentu („Opis područja” – Charakterystyka obszaru, bih s. 403) można zauważyć stwierdzenia, które kryją w sobie wzory kultury:

Zdrowotnej i utylitarnej: „Kultura fizyczna i zdrowotna w procesie edukacji uświadamia uczniom wagę sprawności cielesnej

¹⁴ dosł. „Obrona ogólnonarodowa i Społeczna samoobrona”. W skrócie ONO i DSZ – przedmiot szkolny, odpowiednik przysposobienia obronnego.

¹⁵ „Obszar kultury fizycznej i zdrowotnej” – tłum. własne.

i zdrowia w życiu, pomaga zrozumieć powiązania zdrowia fizycznego, społecznego i psychicznego. Dzięki kz i kf uczniowie poznają sposoby wyrabiania zdrowych nawyków i unikania tych negatywnie wpływających na zdrowie, a także umiejętności szukania pomocy w razie choroby, problemów z nauką czy też problemów osobistych bądź w relacjach społecznych.” (bih, s. 403).

Egzystencjalne wzory kultury cielesnej zawarte są w celach kultury fizycznej i zdrowotnej w obszarze wychowawczo-edukacyjnym („Odgojno-obrazovni ciljevi područja”).

Wzory społeczne, związane z rolą kobiety i mężczyzny w społeczeństwie zaznaczają się w pojęciach związanych z płcią i płciowością oraz odpowiednim zachowaniem dla płci i równouprawnieniem (bih, s. 404).

Wzory zdrowotne. Uczeń ma rozumieć konsekwencje dla zdrowia szkodliwych nawyków, ryzykownych zachowań, uzależnień (bih, s. 403). Wzory zdrowotne zawarte są również w części „Oczekiwane rezultaty” (bih, s. 404), gdzie pierwszym punktem są ćwiczenia fizyczne i zdrowie, zawierają cele dla uczniów: być przeszkolonym w trosce o własne zdrowie i zdrowie środowiska, nabyć zdrowe pełnowartościowe nawyki żywieniowe w czasie zwiększonego wysiłku fizycznego, promować rolę ćwiczeń fizycznych w prewencji zdrowotnej jako ogólnospołeczną wartość.

Podobnie jak w przypadku programu Czarnogóry egzystencjalne wzory realizowane są poprzez zajęcia z lekkiej atletyki, gimnastyki sportowej i rytmicznej oraz piłki siatkowej, koszykowej, ręcznej i nożnej.

Wzory symboliczne – estetyczno-artystyczne przekazywane są poprzez taniec i gimnastykę rytmiczno-sportową.

Wzory utylitarne są realizowane poprzez sporty walki („borilački sportovi”).

Chorwacja

Program przedmiotu wychowania fizycznego został opublikowany przez „Glasnik Ministarstva Kulture i Prosvjete”. To dokument bardzo skąpy objętościowo. Umieszczony jest na stronie internetowej Ministerstwa Kultury i Oświaty. Podobnie jak w przypadku programu Bośni i Hercegowiny tytuł dokumentu: „Tjelesna i zdravstvena

kultura” podkreśla, iż kultura fizyczna jest nierozzerwalna z kulturą zdrowotną. Obie kultury są ze sobą kojarzone i sam tytuł sugeruje wartości zdrowotne niesione przez kulturę fizyczną. W części „Svrha i cilj” czytamy o podstawowych założeniach i celach kultury fizycznej i zdrowotnej. Zdrowie i prawidłowy rozwój biopsychospołeczny od zawsze są punktem wyjścia dla życiowej, zawodowej, twórczej i kulturowej działalności człowieka. W części I dokumentu zauważamy wzory zdrowotne. Opisane są tu pozytywne skutki uczestnictwa w kulturze fizycznej dla zdrowia.

Interesujące jest to, że w programie nauczania kultury fizycznej i zdrowotnej został zawarty ramowy program wychowania fizycznego dla uczniów, którzy z przyczyn zdrowotnych muszą uczestniczyć w programie specjalnym. W zasadzie treść programu wychowania fizycznego w szkołach jest poświęcona głównie tym uczniom.

Program edukacyjny kultury fizycznej w Chorwacji jest więc zapisany bardzo ogólnie, wiele kwestii pozostaje w gestii nauczyciela i szkoły. Nie jest podzielony na klasy I–IV, a zawarte są w nim przede wszystkim wzory zdrowotne.

Pojęcie wzorów kultury fizycznej nie jest znane nauczycielom wychowania fizycznego, jak uważa O.L., nauczyciel wychowania fizycznego z Mostaru (Bośnia i Hercegowina). Twierdzi również, że kultura fizyczna w programach szkolnych powinna zaznaczać zwłaszcza kwestie zdrowia, „by młodzież nie tyła nam przed komputerami”. W dzisiejszych czasach jednak program kultury fizycznej powinien stawiać również na zabawę (agon), odgrywającą ogromną rolę w oderwaniu się, odreagowaniu od „pędzącej rzeczywistości”.

Nauczyciel twierdzi, że do programów szkolnych Bośni i Hercegowiny powinno być wprowadzonych więcej kwestii związanych z regionalizmem, czyli w przypadku Mostaru powinna być podkreślona tradycja i agon związany ze skokami z mostu.

Wzorom kultury fizycznej są jawnie przypisywane zadania społeczne w dorosłości. Świadczy o tym przykład virdžiny, która dzięki wypełnianiu wzoru formacji cielesnej, obyczajowo-estetycznej ciała pełni rolę spo-

łeczną męczyzny (Czarnogóra). Virdżina to dziewczyna, która staje się chłopcem. Inaczej „zaprzysiężona dziewica”, która w obecności świadków ze swojej wsi (zwykle mówi się o konieczności wystąpienia przed dwunastoma świadkami ze starszyny rodowej lub plemiennej) przysięgała pozostanie panną i zachowywanie się jak mężczyzna (Pac-Pomarnacka 2013). O kobietach, które żyją jak mężczyźni, mówią źródła z XIX i początku XX w., głównie z północnych regionów Albanii, Macedonii, Czarnogóry oraz Kosowa. Przyczyny przysięgi dziewictwa były różne. Niezamężna kobieta przyjmowała na siebie rolę zwierzchnika rodziny, gdy głowa rodu umierała, nie pozostawiając po sobie męskich potomków. Można je jeszcze znaleźć wysoko w bałkańskich górach. Dimitrovska (2009) twierdzi, że w Czarnogórze pozostała tylko jedna, która stała się legendą jeszcze za życia. Jednak K.D., 42-letnia mieszkanka jednej z wiosek w czarnogórskiej części gór Prokletje, uważa, że „jest wiele tych, które nie pozwalają się odnaleźć”. Kobiety, które same, z własnego wyboru, zdecydowały się żyć jak mężczyźni lub też zostały zmuszone do tego przez rodzinę, społeczeństwo. „Stanie się mężczyzną” obejmuje zarówno zmianę wyglądu, jak i zachowania, w większości również zmianę imienia na męskie. Niektóre nawet w dokumentach figurują jako mężczyźni, jak Miša Karadžić, który urodził się jako Milica. Oznacza to całkowitą transformację dotychczasowego życia. ‘Virdżina’ musi zapomnieć o tym, że jest kobietą, i bez reszty oddać się nowej roli.

Aby wypełnić swoją rolę społeczną, musi zmienić swoje ciało, staje się typem fizycznym określanym przez Znanieckiego (1973) jako obyczajowo-estetyczny. Krótko obcięte włosy, twarz zwykle niewyraźniająca zbyt wielu emocji, obowiązkowy papieros w ustach. Do tego jeszcze dodajmy szeroką męską koszulę, złoty zegarek na nadgarstku, odrobinę za duże spodnie i ciężkie buty. Tak w przybliżeniu można określić wygląd współczesnych „zaprzysiężonych dziewic”. W niczym nie przypominają one kobiecej postaci. Z wywiadów przeprowadzonych z żyjącymi virdżinami wynika, że wszystkie mówią podobnym, surowym tonem. „Noszą ciało” jak mężczyźni, których spotykają w barach, gdzie razem bie-

siadają przy rakiji. Część z nich uczyła się tego przez wiele lat, naśladowując każdy ruch, co w efekcie pozwoliło zniszczyć kobiecość. W inny sposób uczyły się tego te, które traktowane były jak chłopcy od samych narodzin. Każda z nich okres dzieciństwa spędzała z ojcem lub innym mężczyzną, którego mogła naśladować i uczyć się od niego pracy w gospodarstwie. Ciało virdżin więc zostało dostrzeżone jako „płeć potrzebna” ze względu na sytuację rodzinną i obyczajową.

Przykład tatuażu jako wzoru obyczajowo-estetycznego ciała w socjalizacji dzieci z rodzin chrześcijańskich

Każdy człowiek współtworzy kulturę. Wynika to z konieczności przetwarzania asymilowanej kultury (doświadczenia społecznego) przez pryzmat doświadczeń indywidualnych (Snopek 2010, s. 39), a ciało to podstawowy rekwizyt uczestnictwa w kulturze (Pawłucki 1996, s. 60). Tatuaż ozdobny był elementem dekoracyjnym wielu kultur, w wielu krajach wiązał się z zawodem żołnierza czy marynarza, obecnie cieszy się popularnością wśród wielu grup społecznych (Braun-Falco i wsp. 2004, s. 987). Istnieją różne podejścia do tego zjawiska.

W okresie najazdu tureckiego, aby chronić siebie i swoje dzieci, katolicka ludność na terenie Bośni i Hercegowiny tatuowała na rękach, klatce piersiowej, a niejednokrotnie też na czole znaki świadczące o ich wyznaniu i pochodzeniu. Glück (1884, s. 22), jeden z pierwszych badaczy tego obyczaju, twierdził, że rada duchowieństwa katolickiego zezwalała na tatuowanie na ciele znaku krzyża na Bałkanach, a w szczególności na obszarze dzisiejszej Bośni i Hercegowiny, co stanowić miało swoisty środek zapobiegawczy w przechodzeniu katolików na islam.

W Bośni i Hercegowinie, w wielu wioskach (np. Rama, Uskoplje) czy okolicach miast Jajce, Kupres, Kraljeva Sutjeska i Travnik, a nawet samej stolicy – Sarajewie, można spotkać starsze kobiety, które na swoich rękach noszą wytatuowane krzyże oraz inne znaki mające głęboko symboliczne znaczenie, pochodzące jeszcze z czasów, gdy ziemie te zamieszkiwali Ilirowie. Tatuaż był nietypowym sposobem ochrony, niezmywalnym znakiem

wiary, więc umiejscowiony na rękach kobiety sprawiał, że była mniej atrakcyjna dla muzułmanina. Dziecko, nawet porwane, na zawsze już dzięki tatuażowi miało wiedzieć, kim jest.

Tatuaż jest manifestacją, pochwałą ważnych ideałów dla noszącego. Dźwiganie tradycyjnego tatuażu to czynność mistyczna wartości ciała – wyzwalamą uczestnictwo w kulturze fizycznej mistyki religijnej, a tym samym umożliwiającą pochwałę zawartych w kulturze religijnej ideałów (Pawłucki 2013, s. 55).

Według podziału wzorów kultury fizycznej Pawłuckiego (2013, s. 56) tradycja ta jest wzorem mistycznym, związanym z rolą religijną. Sam moment tatuowania jest pewnego rodzaju ascezą, łączeniem się z cierpieniem Chrystusa. Etap tatuowania (ból) jest pewnym przeżyciem, zahartowaniem ciała (gimnazjonem, który często nie bywa łatwy), przed dumnym noszeniem symbolu, który w systemie społecznym wytworzonym w czasie okupacji tureckiej miał znaczenie dla innych systemów kulturowych niezrozumiałe, a wręcz często interpretowane błędnie.

Muzułmanki a szkolne wychowanie fizyczne. Osoby obecnie dorosłe, które uczestniczyły w kulturze fizycznej w szkolne średniej jeszcze za czasów Jugosławii, stosowały się do pewnych wzorów. Uczęszczając do szkół średnich przed wojną, czyli w latach 80., w czasie wf. zawsze musiały nosić białe koszulki, to było najważniejsze. Muzułmanki nie zakrywały włosów, zresztą ówczesnie jakiegokolwiek pokazywanie tradycji religijnych było wyśmiewane (Djordjević 2013 s. 263), dlatego nikt nie przekazywał tego wzoru swoim wychowankom. Religia więc nie była widoczna w życiu codziennym oraz na lekcjach kultury fizycznej. Starsze kobiety oraz nastolatki raczy się „nie przykrywały”. Dziś N.O., Chorwatka, żona Serba, właścicielka szkoły tańca współczesnego w Sarajewie (Plesni studio Lucca dance), twierdzi, że zdarza się, iż młode dziewczyny uczęszczające na zajęcia tańca do jej szkoły zakrywają włosy. Wtedy też, podczas różnego rodzaju pokazów i zawodów, gdy występują jako zespół, mają określone kostiumy, zdarza się, że na przykład jedna z dziewczyn ma na głowie chustę, więc różni się od innych. Jednakże w Bośni i Hercego-

winie w świecie artystycznym nikt na to nie zwraca uwagi. Z drugiej strony zdarza się, że dziewczęta, które na co dzień włosy przykrywają, na zajęciach tańca czy w trakcie przedstawień wchodzą w inny świat, nie chcą różnić się od pozostałych tancerek i same decydują o odkryciu włosów. Dlaczego muzułmanki przykrywają włosy? Na to pytanie odpowiada Radaman (1993, s. 26): „To nie po to, aby poniżyć czy pomniejszyć kobietę islam nakazuje jej kryć wdzięki swego ciała poza jej ogniskiem domowym czy małżeńskim, ale żeby chronić ją przed atakami kaprysów, pożądlivości, złych języków, poufałości czy niezdrowych spojrzeń”. Nauczycielka N.O. opowiada o jednym zdarzeniu negatywnym związanym z islamem. Pewnego dnia w upalne lato jej podopieczna (14-latką) zemdlła podczas treningu. Okazało się, że cały dzień nic nie jadła i nic nie piła, ponieważ zabronili jej rodzice ze względu na tradycyjny muzułmański post Ramadan. Według założeń islamu dzieci, osoby chore, kobiety w ciąży itd. są zwolnione z poszczenia, jednak jak mówi N.O., „na žalost ima ludjaka”¹⁶. Szkoły nie zabraniają ani nie nakazują noszenia chust przez dziewczynki. To tradycje i nakazy rodzinne decydują o noszeniu hidżabu¹⁷ przez młode muzułmanki.

Przykład wielowymiarowości roli społecznej skoczków z Mostaru wypełnianej poprzez uczestnictwo w kulturze fizycznej

Tradycyjnie każdego roku, w ostatnią niedzielę lipca, w mieście Mostar, położonym w Hercegowinie¹⁸ nad rzeką Neretwą, odbywa się konkurs skoków ze Starego Mostu. „Jak stary jest Mostar, tak stara jest tradycja skoków z mostu”, mówi Semir Fezović. Semir Fezović, przez przyjaciół nazywany Miro, to 43-letni mostarczyk. Z mostu, który jest wpisany na „Listę światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO”,

¹⁶ „niestety jest wielu szaleńców” – tłum. własne.

¹⁷ hidżab – kobiece nakrycie głowy, zakrywające włosy, uszy i szyję.

¹⁸ Hercegowina to kraina geograficzna, stanowiąca południową część kraju Bośnia i Hercegowina.

skacze od 25 lat. Mostarskim skoczkom przypisuje się rozmaite role. Konkurs skoków to widowisko sportowe. W tym przypadku Stary Most nie tylko łączy dwa brzegi rzeki, jest jednocześnie sceną teatralną (skoczkowie to aktorzy odgrywający przypisane im role), boiskiem sportowym – stadionem, na którym odbywa się sportowa rywalizacja, i w przenośni areną cyrkową, na której wykonywane skoki przegradzają się w widowiskowe akrobacje. Semir Fezović podkreśla, że dzień konkursu skoków to czas, gdy mostarczycy się jednoczą. Na zawody jako widzowie przybywają zarówno Chorwaci, Serbowie, Boszniacy, Czarnogórcy, jak i Słoweńcy. Skoczkowie przyczyniają się do zacieśniania pozytywnych stosunków międzyludzkich. Wzór kultury, z którego korzystają, służy odegraniu roli społecznej mediatora, budowniczego idei jedności, służy zatem niszczeniu niezgody między poróżnionymi grupami społecznymi. Skoki początkowo miały charakter agoniczny. Tradycja skoków wyrosła z zabawy najmłodszych. Ciało skoczka musi przejść odpowiedni trening, by wyjść na „stadion”. Odegranie każdej roli społecznej wymaga nadania ciała odpowiednich właściwości (Pawłucki 2007). Skoczkowie jako uczestnicy systemów kulturowych nie mogliby wypełniać swoich zadań należycie, gdyby nie byli uczestnikami kultury fizycznej.

Według Pawłuckiego (2013) opiekunowie nazwaliby swoich uczniów „kandydatami ku dorosłości” gdyż najpierw muszą odrobić swój trening w gimnazjonie (skoki z niższej wysokości), by w rolę dorosłego wejść (stadion – Stary Most); jest to zatem nawiązanie do rytualnego przejścia w dorosłość w dawnych czasach. Wymiar ów nadal istnieje, ale w nieco uwspółcześnionej wersji. Młodzi skoczkowie trenują na małej skoczni, a ich starsi koledzy decydują o ich gotowości do skoku ze Starego Mostu (z wysokości około 21 m). Pawłucki (2013) zjawisko szkolenia młodszych nazwałby w tym przypadku „samooodtworzeniem się wzoru kultury treningowej”.

Rola społeczna skoczka jest przekazywana często z ojca na syna. Ojciec pragnie, aby syn uczestniczył w kulturze związanej ściśle z regionem, w którym żyje, by zachował ciągłość tradycji w rodzinie, by dawał przykład kolejnym pokoleniom.

Skoczków postrzegać można jako odgrywających rolę zwycięskich kosmopolitów, przewyżających etniczne i religijne podziały. Skoczkowie odgrywają również rolę mediatora, niszczą niezgodę między poróżnionymi grupami społecznymi.

Przykład socjalizacji do sinjskiej alki

Turniej sinjskiej alki jest dziedzictwem narodowym Chorwatów. Lipoński i Sawala (2008, s. 65–66) definiują alkę jako „typ uprawianej w Dalmacji gonitwy konnej z kopią do pierścienia (2008). W alce, zachowanej w Sinju, celem jest trafienie kopią w środek konstrukcji złożonej z 2 metalowych pierścieni o średnicy zewnętrznej 5 palców, tj. ok. 15,8 cm [...]. Konstrukcja zawieszona jest na specjalnie zaplatanym sznurze konopowym rozwieszonym w poprzek drogi na słupach. Pierścienie połączone są koncentrycznie w ten sposób, że mały znajduje się w środku i jest przymocowany do dużego zewnętrznego trzema promieniami, przypominającymi znak fabryczny Mercedesa”.

Alka w Sinju odbywa się w pierwszej dekadzie sierpnia. Pierwszy turniej miał miejsce na początku XVIII w. Rozgrywana jest na drodze pomiędzy Sinjem a Splitem. Stanowi pozostałość po dawnych turniejach rycerskich. Alkarze poprzez zabawę i współzawodnictwo uczestniczą w kulturze fizycznej, ale również ją tworzą. Ich rolą społeczną jest „noszenie” i przekazywanie tradycji za pomocą czynności cielesnych.

Alkarze mają również swój gimnazjon. Kandydaci noszenia tradycji pilnie trenują od dziecka. Dzieci przez społeczność otaczane są ogromnym szacunkiem, ponieważ w dzisiejszych czasach trudno zatrzymać młodych przy tradycji. A w przypadku sinjskiej alki tych młodych nie będzie wielu, dlatego że w turnieju alkarzy mogą brać udział tylko mieszkańcy Sinja. Alka ma również swoją dziecięcą wersję, która powstała w XX w. (Vukušić 2002, s. 18). Uroczysty turniej odbywa się po zmaganiach dorosłych, zazwyczaj w drugiej połowie sierpnia.

Sinjska alka jest piękną tradycją, regionalną, przekazywaną z pokolenia na pokolenie, dzięki niej dzieci i dorośli uczestniczą w kulturze, wypełniając wzór agonistyczny.

Uzyskane wyniki badań, które miały na celu weryfikację hipotezy wyjaśniającej zależność wzorów kultury fizycznej od przyjmowanych ról społecznych, a także treści edukacyjnych od przyszłych obowiązków względem grupy społecznej – w ich zastosowaniu weryfikacyjnym do grup etnicznych Bałkanów, pozostających w relacjach sąsiedzkiej niezgody – uprawomocniły obydwie prawa socjologiczne. Jednocześnie doprowadziły do nowego horyzontu poznania, na którym zarysowuje się domniemana zależność między zmianą struktury społeczno-narodowej i społeczno-politycznej, wywoływaną europejskim dynamizmem przemian liberalno-obyczajowych, a wzorami społecznej struktury kultury fizycznej państw członkowskich i pozostających poza ramami Unii.

WNIOSKI

1. Przed rozpadem Jugosławii znaczenia wzorów kultury fizycznej były uzasadnione ideologią socjalizmu i nakładały na uczestników zbiorowości kolektywnej obowiązki utylitarnego i zdrowotnego doskonalenia się.

2. Założenie o zależności wzorów kultury cielesnej od obowiązków społecznych znajduje potwierdzenie w Jugosławii. Wzór utylitarny, który zakładał gotowość cielesną i sprawność fizyczną, ale też umiejętność postępowania w przypadku zagrożenia, w okresie Jugosławii wypełniał się całkowicie na zasadzie włączenia go w rolę społeczną bojownika i rewolucjonisty.

3. Ludność Jugosławii nie przeżyła „upadku socjalizmu” jak mieszkańcy innych krajów, dlatego że transformacja systemu politycznego miała związek z krwawą wojną, podczas której wzór utylitarny był pielęgnowany i kolektywnie wypełniany.

4. Z hermeneutyki tekstów dotyczących Josipa Broz-Tity oraz kultury fizycznej Jugosławii dla celu badań wynika, że okres jugosłowiański miał ogromny wpływ na:

- formowanie się instytucji kultury fizycznej;
- uczestnictwo w nich wszystkich członków społeczeństwa;
- tworzenie się związanych z nią wzorów oraz wymagań wypełniania ról społecznych;

– wierność mieszkańców systemowi polityczno-ideowemu Broz-Tity.

5. Przywódca polityczny Jugosławii odgrywał ważną rolę społeczną, ponieważ jednoczył narody Jugosławii, przygotowując je do obrony kraju zgodnie z narzuconym wzorem utylitarno-militarnym kultury fizycznej.

6. W okresie przejściowym, między ciałem jugo a ciałem bih / hr / mne (czyli w czasie wojny) ciało „transformujące się” wykorzystuje właściwości ciała jugo po to, aby podjąć nowe działanie społeczne, wynikające z przynależności do grupy etnicznej, odpowiednio Boszniaków, Chorwatów i Czarnogórców.

7. Po rozpadzie Federacji wśród narodów następuje zwrot ku wartościom etnicznym. Wzory kultury, również fizycznej, są silnie związane z przynależnością etniczną, a nie obywatelską. Ciało obywatela Jugosławii było narzędziem rozwoju i obrony państwa. Ciało obywatela Chorwacji, Czarnogóry, Bośni i Hercegowiny staje się nośnikiem tradycji i symboliki narodowej, ale w dalszym ciągu pozostaje też typem fizyczno-uitylitarnym.

8. W programach edukacyjnych wychowania fizycznego badanych społeczeństw dominuje zdrowotny i utylitarny wzór, a także estetyczno-artystyczny. Na podstawie analizy hermeneutycznej programów potwierdza się występująca zależność między rolami społecznymi w dorosłości a afirmowanymi w edukacji szkolnej wzorami kultury fizycznej.

9. Dorośli członkowie grup Boszniaków, Chorwatów i Czarnogórców zauważają potrzebę ponownego wprowadzenia do szkół przedmiotu przysposobienie obronne ze względu na potrzeby utylitarne, związane z rolą obrońcy – bojownika narodu, co potwierdza hipotezę, że zmiana społeczna indukuje zmianę treści edukacyjnej.

10. Tradycje etniczne związane z kulturą fizyczną mają wielowymiarowy charakter. Ukazują to przykłady skoczków z Mostaru, katolików z religijnymi tatuażami, alkarzy z Sinja, virdżiny. Uzyskane wyniki potwierdzają zależność roli ludyczno-sportowej od aktualizowanego przez sportowców agonistycznego wzoru ascezy cielesnej.

BIBLIOGRAFIA

- Andrijašević M. (1996), Sportska rekreacija u mjestu rada i stanovanja, Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Angrosino M. (2010), Badania etnograficzne i obserwacyjne, WN PWN, Warszawa.
- Babbie E. (2009), Podstawy badań społecznych, WN PWN, Warszawa.
- Bilski R. (2011), Wstęp, [w:] Skóra M., Skupień Z., Sowiński M. (red.), Bałkany 15 lat po wojnie, UE, Kraków, 7–16.
- Braun-Falco O., Plewig G., Wolff H.H., Burgdorf W.H.C. (2004) Dermatologia, t. 2, Lublin.
- Bronikowska M. (2013), Słowiańskie tradycje ludowych form kultury fizycznej na przykładzie wybranych narodów, AWF, Poznań.
- Bukša J. (1987), Svijet oko nas: enciklopedija za djecu i omladinu, školska knjiga, Zagreb.
- Charmaz K. (2009), Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej, WN PWN, Warszawa.
- Černelić M. (2007), Prilog poznavanju kulturno-povijesne metode u hrvatskoj etnologiji i raspravi o njoj, *Studia Ethnologica Croatica*, 19, 1–304, 101–120.
- Černelić M. (2009), Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta / Godišnjak za znanstvena istraživanja, Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata, 1, 159–183.
- Čolović I. (2005), O maketama i štafetama, [w:] Leposavić R. (red.), VlasTito iskustvo, Samizdat B92, Beograd, 137–148.
- Dimitrovska D. (2009), Virdžina Stana, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:258934-Virdžina-Stana> [dostęp: 12.05.2013].
- Djordjević N. (2013), Pravoslavna vera i sport, [w:] Antropološki i teoantropološki pogled na fizičke aktivnosti od konstantina velikog do danas. Zbornik radova, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Nišu, Niš, 255–271.
- Prołowicz T. (2005), Wzory kultury fizycznej w programach wychowania fizycznego, *Roczniki Naukowe AWF we Poznaniu*, 54, 41–54.
- Gibbs G. (2011), Analizowanie danych jakościowych, WN PWN, Warszawa.
- Glück L. (1884), Die Taetowierung der Haut bei den Katholiken Bosniens und Herzegowina, [w:] Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, band II, Wien, 228–241.
- Halmi A. (1995), Metodologija istraživanja u socijalnom radu, Alinea, Zagreb.
- <http://poskok.info/wp/vratimo-predmet-obrana-i-zastita-u-skole/> [dostęp: 05.05.2013].
- <http://037ks.com/2014/05/odbrana-i-zastita/> [dostęp: 05.05.2013].
- <http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1611-predvojnica-obuka-odbrana-i-zastita> [dostęp: 05.05.2013].
- Ibrahimbegovic-Gafic F. (2011), Iskustva rata u Bosni i Hercegovini njegove refleksije na tjelesne aktivnosti djevojaka i žena, [w:] Muslim Women and Sport Edited by Tansin Benn, Gertrud Pfister and Haifaa Jawad, Routledge, London & NY, 225–235.
- Konarzewski K. (2000), Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna, WSiP, Warszawa.
- Krawczyk Z., Dziubiński Z. (2011), Socjologia kultury fizycznej, AWF, Warszawa.
- Krstić Ž.Lj. (2014) Tito, partija, korupcija, [w:] Svitac. Časopis za sociološke i psihološke teme, Valjevo.
- Leburic A., Kljaković-Šantić N. (2005), Etnometodološko konceptualiziranje sociološkog istraživanja, *Acta Iadertina*, 1/2004, 65–85.
- Lipoński W. (2004), Rochwist i palant. Studium etnologiczne dawnych polskich sportów i gier ruchowych na tle tradycji europejskiej. Monografie AWF w Poznaniu, 356.
- Lipoński W., Sawala K. (2008), Encyklopedia sportów świata, z serii Biblioteka Gazety Wyborczej, T. 1–16, Atena, Warszawa.
- Lofland J., Snow D.A., Anderson L., Lofland L.H. (2009), Analiza układów społecznych. Przewodnik metodologiczny po badaniach jakościowych, Scholar, Warszawa.
- Makłowicz R. (2011), Czym są Bałkany?, [w:] Skóra M., Skupień Z., Sowiński M. (red.), Bałkany 15 lat po wojnie, UE, Kraków, 17–22.
- Manifest Komunističke partije i Program Saveza komunista Jugoslavije (1952), Stampa – Vojna Stamparija, Split.
- Milanović A. (red.) (1946), Ručni rad i fiskultura u pionirskoj organizaciji, Centralni Odbor Usaoj-a, Beograd.
- Nastavni plan i program na hrvatskome jeziku za gimnazije u Bosni i Hercegovini (2013), pod red. Ante Pavlovcia, Ministarstvo obrazovanja, znanosti, kulture i sporta, Travnik (s. 403–422, s. 485–486).
- Nastavni plan i program. Tjelesna i zdravstvena kultura, http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/tjelesni.pdf. [dostęp: 20.10.2013].
- Pac-Pomarnacka L. (2013), Kult męskości. Tradycja Virdżiny w społeczności albańskiej zadruge w aspekcie prawa Kanun, *Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu*, 43, 4–11.
- Pawłucki A. (1994), Rozważania o wychowaniu, AWF, Gdańsk.
- Pawłucki A. (1996), Pedagogika wartości ciała, AWF, Gdańsk.
- Pawłucki A. (2007), Homo sportivus, *Forum Akademickie*, 11, <http://forumakad.pl/archiwum/>

- 2007/11/58_homo_sportivus.html [dostęp: 03.04.2013].
- Pawłucki A. (2013), Nauki o kulturze fizycznej, *Studia i Monografie AWF we Wrocławiu*, 120.
- Pawłucki A. (2015), Kultura cielesności w polityce konserwatyzmu, [w:] Dziubiński Z., Janowski K.W. (red.), *Kultura fizyczna a polityka*, AWF, Warszawa, 181–196.
- Predmetni program FIZIČKO VASPITANJE, I, II, III i IV razred opšte gimnazije (2013) pod red. Radojicy Marušić, Ministarstvo Prosvjete i Nauke, Zavod za Školstvo, Podgorica.
- Radaman H. (1993), Kobieta w islamie, Stowarzyszenie Studentów Muzułmańskich w Polsce, Białystok.
- Relja R. (2009a), Sociološka i filozofska temeljenja etnografskog istraživanja, [w:] Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, God. 2/3 (2009/2010), Broj 2/3, Split 2011, 113–133.
- Relja R. (2009b), Suvremena etnografija kao integrativni metodološki pristup: teorijsko-metodološki doprinosi socio-kulturološkim istraživanjima, [w:] Godišnjak TITUS, God 2, Br 2 (2009), Hrvatska, 119–133.
- Relja R., Matić A. (2008), Socio-etnografska istraživanja rada i organizacije, [w:] Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, God. 1 (2008), Broj 1, Split, 147–159.
- Rubacha K. (2008), Metodologia badań nad edukacją, WAiP, Warszawa.
- Salzman F.C., Rice P.C. (2009), *Myśleć jak antropolog*, GWP, Gdańsk.
- Savić D. (red.) (1987), *Modeli fizičke kulture*, Svezak I, II, III, Republička samoupravna interesna zajednica fizičke kulture Hrvatske, Zagreb.
- Snopek M. (2010), *Tatuaz – element współczesnej kultury*, A. Marszałek, Toruń.
- Suljević K. (1976), *Lijepo stoji partizanska bluza*. Odbor za izgradnju spomen doma. „Prvi kongres USAOJ – a”, wyd. Bihać, Bihać.
- Sztompka P. (2003), *Sociologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Warszawa.
- Turković P. (red.) (2000), *Prijedlog strategije razvoja hrvatskog sporta*, Radna skupina Predsjednika Republike, Zagreb.
- Vučinić M. (1979), *Obrana i zaštita 1: udžbenik za I razred srednjih škola*, Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika., Novi Sad.
- Vujačić L. (2008), *Kultura tijela i „moć” fizičke ljepote u savremenom društvu – ogled iz antropologije tijela*, [w:] „Sociološka luča” II/1, Filozofski fakultet Nikšić, Studijski program za sociologiju, Društvo sociologa Crne Gore, Nikšić, 108–118.
- Vukušić A.-M. (2002), *Transformacija pojma viteštva u Sinjskoj alki*, *Etnološka tribina*, 25, 32, 9–26.
- Znanički F. (1973), *Sociologia wychowania. Tom II: Urabianie osoby wychowanka*, PWN, Warszawa.

Praca wpłynęła do Redakcji: 23.02.2016
Praca została przyjęta do druku: 26.02.2016

Adres do korespondencji:

Lidia Pac-Pomarnacka
Wyższa Szkoła Bankowa
Fabryczna 29/31
53-609 Wrocław
e-mail: lidia.pac-pomarnacka@wsb.wroclaw.pl